

Aleksandra Żeromska, siostra Stefana. Czarna legenda, rehabilitacja i nowe tropy¹

BEATA UTKOWSKA

ORCID: 0000-0002-6419-923

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

DOTYCHCZASOWY STAN WIEDZY

W zeszycie 4. „Pamiętnika Literackiego” z 2022 roku Zdzisław Jerzy Adamczyk ogłosił obszerny artykuł pod tytułem *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego. Rewelacje z Moskwy*² poświęcony Aleksandrze Żeromskiej (1861–1940), siostrze Stefana. Tekst ten jest typowy dla publikacji naukowych Profesora, który niestrudzenie poszukiwał nowych dokumentów odnoszących się do pisarza, by na ich podstawie ujawniać kolejne „tajemnice i manipulacje”³ dotyczące życia Żeromskiego i konsekwentnie odzierać jego biografię z narosłych latami przekłamań.

We wspomnianym artykule Adamczyk rozprawił się z czarną legendą otaczającą Aleksandrę, obnażył konfabulacje i zmyślenia Stanisława Piołun-Noyszewskiego – głównego autora owej legendy, wedle której należałoby Aleksandrę uznać za kobietę upadłą, niemal prototyp Ewy Pobratyńskiej z *Dziejów grzechu*⁴; ośmieszył niedorzeczności publikowane na jej temat w latach trzydziestych przez Stefana Spyry i Józefa Prus-Płonkę⁵; wypunktował nielogiczności czy nieostrożności w sta-

1 Artykuł powstał w ramach realizacji grantu NPRH na lata 2020–2026: „Przygotowanie do druku i wydanie trzech tomów *Dzienników* Stefana Żeromskiego w ramach krytycznej edycji jego *Pism zebranych*”; nr projektu 0050/NPRH/H11/87/2019.

2 Rozszerzona wersja tego artykułu ukazała się w piśmie „Świętokrzyskie. Środowisko, Dziedzictwo Kulturowe, Edukacja Regionalna” 2023, nr 32 (36), s. 4–21; najważniejsze jego tezy Adamczyk powtórzył również w biogramach Aleksandry Karpow i Włodzimierza (Władimira) Karpowa, opublikowanych w *Słowniku biograficznym* do drugiego tomu *Dzienników* Żeromskiego (zob. S. Żeromski, *Pisma zebrane*, t. 28, red. Z. Goliński, kontynuacja red. Z.J. Adamczyk, *Dzienniki*, t. 2: 1883–1885, oprac. Z.J. Adamczyk, B. Utkowska, Warszawa–Kielce 2023, s. 527–532).

3 Korzystam z tytułu jednej z ostatnich książek Profesora: Z.J. Adamczyk, *Manipulacje i tajemnice. Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego*, Warszawa 2017.

4 Zob. S. Piołun-Noyszewski, *Stefan Żeromski. Dom, dzieciństwo i młodość*, Warszawa–Kraków 1928.

5 Zob. S. Spyra, *U źródeł „Dziejów grzechu”*, „Wiadomości Literackie” 1936, nr 50; J. Prus-Płonka, *Tragedia w rodzinie Żeromskiego*, „Wiadomości Literackie” 1938, nr 6; idem, *Z dzieciństwa Żeromskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 9.

wianiu też dotyczących losów Aleksandry przez kolejnych biografów pisarza: Jerzego Kądzielę, Hannę Mortkowicz-Olczakową, Barbarę Wachowicz⁶. W „pozytywnej” części artykułu, opierając się na materiałach źródłowych, Adamczyk zaproponował własną rekonstrukcję dziejów Aleksandry i jej rodziny – przede wszystkim jej syna, Włodzimierza Karpowa.

Dla wspomnianej rekonstrukcji – a także dla mojego tekstu – istotne jest to, do jakich materiałów Profesor miał dostęp, pisząc swój artykuł (oraz biogramy i komentarze do drugiego tomu *Dzienników Żeromskiego*, opublikowanego rok później), jakimi dokumentami uargumentował swoje tezy i hipotezy.

Po pierwsze były to, gromadzone przez niego latami, kopie i autografy listów pisarza i do niego kierowanych, listów Oktawii Żeromskiej, młodzieńczych dzienników Żeromskiego oraz jego późnych notatników (autografy w Bibliotece Narodowej, w Muzeum Literatury i w zbiorach prywatnych Profesora), które napomykały o Aleksandrze Żeromskiej lub o jej synu, Włodzimierzu.

Po drugie – odnalezione przez Adamczyka pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku w katolickim kościele parafialnym w Wólce Mławskiej (dziś dzielnica Mławy) dokumenty odnoszące się do Włodzimierza Karpowa i jego żony Zofii: akt zgonu Włodzimierza z 26 września 1922 roku; metryki chrztów i ślubów z lat 1919–1920, w których oboje Karpowowie występują jako chrzestni lub świadkowie; odpis z księgi parafialnej poświęcony relacjom Karpowów z mieszkającą wówczas w Mławie, zmarłą tam w 1920 roku, macochą Aleksandry i Stefana, Antoniną Żeromską. Do tej grupy źródeł należałoby również włączyć znaną Profesorowi od dawna *Księgę ludności stałej w Jędrzejowie* z wpisem z 1887 roku dotyczącym Aleksandry.

Były to wreszcie dokumenty, które do Adamczyka (a także do autorki tego artykułu) trafiły dopiero w 2019 roku: metryka ślubu Aleksandry i Michała Karpowa sporządzona 24 października 1904 roku (st.st.) w cerkwi prawosławnej w Zamościu; karty pocztowe wysyłane w latach 1905–1917 przez Włodzimierza Karpowa do rodziców; akt zgonu Aleksandry wystawiony 4 maja 1940 roku w Moskwie; rodzinne fotografie Karpowów. Te materiały udostępniły nam panie Anna Smolińska oraz Julia Jakowlewa, praprawnuczka Aleksandry.

Adamczyk miał świadomość braków w dokumentacji odnoszącej się do Aleksandry. Pisał: „W rekonstruowanej tutaj historii Aleksandry, Michała i Włodzimierza ciągle więcej jest znaków zapytania niż pewników, stale za mało o nich wiemy”⁷ – i nad opowieścią o Karpowach rozciągnął cały wachlarz przypuszczeń

6 Zob. J. Kądziela, *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1976; H. Mortkowicz-Olczakowa, *O Stefanie Żeromskim. Ze wspomnień i dokumentów*, Warszawa 1964; B. Wachowicz, *Ciebie jedną kocham*, wyd. 2, Warszawa 1987.

7 Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego. Rewelacje z Moskwy*, „Pamiętnik Literacki” 2022, z. 4, s. 195.

i hipotez. Niemniej w wielu kwestiach zajął stanowisko zdecydowane i postawił tezy rozstrzygające – takie, na jakie wymienione tu materiały mu pozwalały. Dwie najistotniejsze z tych tez dotyczą stanowiska służbowego Michaiła Karpowa oraz pochodzenia Włodzimierza Karpowa.

MICHAŁ PAWŁOWICZ KARPOW

Sprawa stanowiska służbowego Michaiła Karpowa odegrała w dziejach kształtowania się czarnej legendy Aleksandry rolę fundamentalną. W dyskredytujących opowieściach o siostrze Żeromskiego mocno obecny jest oczywiście wątek obyczajowy, w którym akcentuje się domniemane: konflikt dziewiętnastoletniej Aleksandry z macochą (Wincenty Żeromski ponownie ożenił się w listopadzie 1880 roku), parokrotne ucieczki dziewczyny z rodzinnego domu w Ciekotach, ponieważ po wsiach i miasteczkach Kielecczyzny, romans, panięską ciążę. Niemniej dopiero informacja o poślubieniu przez nią Rosjanina, w dodatku będącego „policjantem czy żandarmem carskim” (wersja Noyszewskiego, upubliczniona przez Wacława Borowego⁸) lub „podoficerem żandarmerii” (wersja Kądzieli⁹) – czyli reprezentującego aparat policyjny caratu – miała rzekomo przyczynić się do kategorycznego zerwania przez Żeromskiego wszelkich kontaktów z siostrą. Warto dodać, że ów ślub Noyszewski datował zdecydowanie przedwcześnie – na rok 1883.

Adamczyk obala twierdzenia – czy wprost oskarżenia – Noyszewskiego i Kądzieli dotyczące stanowiska służbowego Karpowa, powołując się na metrykę ślubu Aleksandry i Michaiła. W metryce tej o Karpowie mówi się, że jest on „młodszym strażnikiem straży skarbowych dochodów karczmianych czwartego okręgu drugiego odcinka Lubelskiego Urzędu Akcyzy”¹⁰. Zapis ten daje Adamczykowi podstawy do postawienia następującej tezy: Karpow „nie był [...] ani podoficerem straży ziemskiej (tj. policji), ani żandarmerii, ale strażnikiem granicznym, funkcjonariuszem służby podległej rosyjskim władzom celnym, a ściślej – gubernialnym zarządowi akcyzy”¹¹. Swoją tezę badacz opatruje wyjaśnieniem (odgrywającym rolę rehabilitującego usprawiedliwienia), że było to stanowisko powszechnie obejmo-

8 Borowy w książce *O Żeromskim. Rozprawy i szkice* (Warszawa 1960) zrelacjonował swoje rozmowy z żoną Żeromskiego, Oktawią, a także z przedstawicielami dalszej i bliższej rodziny pisarza, m.in. z Noyszewskim, który miał mu powiedzieć, że Aleksandra „wyszła za Rosjanina, policjanta czy żandarma carskiego” (ibidem, s. 273); Adamczyk przytacza relację Borowego w swoim artykule (ibidem, s. 177).

9 Zob. J. Kądziela, *Młodość Stefana Żeromskiego*, s. 41.

10 Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej św. Mikołaja w Zamościu, akt ślubu nr 13/1904; cyt. za: Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 191.

11 Ibidem, s. 190.

wane także przez Polaków, nieobciążone politycznie czy narodowo, akceptowane przez Żeromskiego, obecne zresztą w historii jego rodziny:

» W tamtym czasie akcyzie podlegały nie tylko wyroby alkoholowe i tytoniowe, lecz również sól, cukier, nafta, zapalki. Przemysł takich towarów ograniczał wpływ z podatków, toteż owe rosyjskie służby celne były bardzo liczne; zatrudnienie znajdowali tam – raczej na podrzędnych stanowiskach – także Polacy. Takim granicznym „strażnikiem tabacznym” był np. w młodości Konstanty Machajski, ojciec przyjaciela Stefana Żeromskiego, Jana Wacława Machajskiego, ale też ojciec Stefana, Wincenty Żeromski, w latach 1846–1853 był urzędnikiem w komorze celnej w Michałowicach¹².

Problem w tym, że akt ślubu Aleksandry i Michaiła sporządzono 24 października 1904 roku (st.st.) – do dokumentów dotyczących wcześniejszego życia Karpowa Adamczykowi nie udało się dotrzeć. Odnalezione właśnie w Archiwum Państwowym w Lublinie materiały odnoszące się do przebiegu całej służby Karpowa¹³ stawiają sprawy w innym świetle – i każą złagodzić twierdzenia zarówno Noyzewskiego oraz Kądzieli, jak i Adamczyka. Prawda leży pośrodku: wprawdzie Karpow nie był „aż” żandarmem czy policjantem, ale też nie był „tylko” strażnikiem granicznym. Przed objęciem urzędu w carskiej administracji cywilnej Michaił Karpow był rosyjskim wojskowym w stopniu podoficera.

Jak przebiegała ta służba i co o niej dziś wiadomo?

Michaił Pawłowicz Karpow urodził się 19 września 1860 roku (st.st.) we wsi Sawino w gminie i powiecie Bogorodsk (obecnie Nogińsk) w guberni moskiewskiej. Był synem Pawła Wasiljewicza i Aleksandry Timofiejewnej; wyznania prawosławnego. Jego przynależność stanowa to osobisty obywatel honorowy („*licznyj poczetnyj grażdaniin*”), czyli przedstawiciel klasy, która po ukazie w tej sprawie z 1832 roku lokowała się pomiędzy szlachtą a mieszczaństwem. Zaliczano do niej między innymi duchownych prawosławnych pochodzenia nieszlacheckiego, więc niewykluczone, że był synem popa. Rozpoczął naukę w seminarium duchownym przy monasterze Pierierwińskim w Moskwie, ale opuścił je już w czasie pierwszego roku nauki. Trudno powiedzieć, czy uczynił to na własną prośbę, czy został z niego usunięty. Zapewne też wtedy, około roku 1880, poślubił gdzieś w Rosji niejaką

12 Ibidem.

13 Archiwum Państwowe w Lublinie, *Dielo o służbie Michaiła Karpowa*, sygn. 35/214/0/1/141. Za pomoc w odczytaniu tych akt i uporządkowaniu wiedzy o Karpowie składam podziękowania prof. Joannie Nowakowskiej-Ozdobie i prof. Jackowi Legieciowi.

Paraskiewę Kallinikową, z którą później nie utrzymywał kontaktów (od kandydatów na duchownych prawosławnych wymagano zawarcia związku małżeńskiego przed uzyskaniem święceń, być może dlatego tak wcześnie się ożenił – prawdopodobnie zanim skończył dwadzieścia lat).

W 1881 roku, zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami, został powołany do czynnej służby wojskowej. Wiadomo, że 26 listopada 1881 roku (st.st.) przydzielono go do 26. Batalionu Rezerwowego, a 10 marca 1882 roku (st.st.) rosyjskie władze wojskowe skierowały go do biura urzędu Jędrzejowskiego Naczelnika Wojskowego, obejmującego powiaty jędrzejowski, olkuski i miechowski guberni kieleckiej. Początkowo był szeregowcem i zajmował stanowisko młodszego pisarza; 1 kwietnia 1883 roku (st.st.) został awansowany do stopnia podoficera; od 1 stycznia 1884 roku (st.st.) służył na posadzie starszego pisarza. Nie były to stanowiska ani prestiżowe, ani popłatne (przynajmniej oficjalnie).

To mniej więcej wtedy, zapewne w Jędrzejowie i już będąc podoficerem, Karpow poznał Aleksandrę i z nią się związał. To te informacje docierały do Żeromskiego, dalszej jego rodziny oraz kieleckich znajomych, by po latach ulec wyostrzeniu w plotce o podoficerze żandarmerii czy policji (co mogło wynikać ze stereotypowego, całościowego myślenia o aparacie policyjno-wojskowym caratu).

Dopiero 1 grudnia 1887 roku (st.st.) Karpow został zwolniony z czynnej służby wojskowej i rozpoczął pracę w ósmym okręgu (należały do niego północne powiaty guberni kieleckiej) Lubelskiego Zarządu Akcyzowego (obejmował gubernie: kielecką, lubelską i radomską). Został młodszym kontrolerem konnym. Było to niezłe stanowisko, na którym przysługiwała pensja do 600 rubli rocznie oraz 250 rubli na utrzymanie konia i pokrycie kosztów wyjazdów służbowych.

Nie wiadomo kiedy, ale przed 18 października 1897 roku (st.st.), Karpow przeniósł się lub został przeniesiony na równorzędne stanowisko w czwartym okręgu Lubelskiego Zarządu Akcyzowego, obejmującym południowo-zachodnią część guberni lubelskiej. Mniej więcej w tym czasie rozpoczął starania o unieważnienie swojego pierwszego małżeństwa; po kilku latach uzyskał od prawosławnych władz kościelnych taką decyzję (w uzasadnieniu podano, że rozwiązanie małżeństwa nastąpiło z powodu zaginięcia i nieznanego miejsca pobytu żony) oraz zgodę na zawarcie drugiego związku (stosowne decyzje wydano 27 sierpnia 1903 roku st.st. i 4 września 1903 roku st.st.). O czym była już mowa, 24 października 1904 roku (st.st.) w prawosławnej cerkwi św. Mikołaja w Zamościu wziął ślub z Aleksandrą jako „młodszy strażnik graniczny”.

W 1913 roku, w związku z reorganizacją rosyjskiej administracji i utworzeniem guberni chełmskiej, Michał Karpow został przeniesiony do drugiego okręgu Chełmskiego Zarządu Akcyzowego. Najprawdopodobniej nie wiązało się to ze

zmianą miejsca zamieszkania – przynajmniej od 1904 roku, a zapewne dużo wcześniej, Karpowowie mieszkali w Tyszowcach, gdzie znajdował się jeden z posterunków służby akcyzowej. Karpowa 3 lutego 1913 roku (st.st.) odkomenderowano do centrali Chełmskiego Zarządu Akcyzowego w Chełmie. Latem 1915 roku urząd został ewakuowany do Kostromy, co musiało odbywać się w pośpiechu, bo 2 października 1915 roku (st.st.) Karpow napisał podanie do kierownictwa urzędu z prośbą o zapomogę na zakup odzieży zimowej dla siebie i rodziny. W rezultacie uzyskał wsparcie w wysokości 40 rubli.

Wydaje się, że do Kostromy Karpow wyjechał sam, bez żony i dorosłych już dzieci, posiadających własne rodziny. Sytuacja finansowa Karpowów musiała być wówczas trudna, skoro Michał jeszcze dwukrotnie zwracał się do przełożonych z prośbami o wsparcie: 8 sierpnia 1917 roku (st.st.) poprosił o zapomogę na pokrycie kosztów leczenia (według opinii lekarza miał w 1/3 utracić słuch, a brak kuracji mógł spowodować całkowitą głuchotę) i uzyskał wsparcie w wysokości 50 rubli; 4 i 5 października 1917 roku (st.st.) pisał do kierownictwa urzędu, że broń służbową, wraz z częścią dobytku, zakopał przed ewakuacją w Chełmie i w związku z tym prosił, aby nie obciążać go finansowo za utracone mienie państwowe.

W związku z likwidacją urzędu Karpow 8 marca 1918 roku (st.st.) został zwolniony ze służby państwowej. Zapewne mieszkał już wówczas z Aleksandrą – może również z rodziną córki, Iriny Demczuk – w Moskwie, gdzie zmarł 18 stycznia 1937 roku (st.st.)¹⁴. Został pochowany na cmentarzu Wagańkowskim; trzy lata później spoczęła obok niego Aleksandra.

WŁADIMIR (WŁODZIMIERZ) KARPOW

Nieco trudniej odnieść się do drugiej ważnej tezy Adamczyka, że Michał Karpow nie był biologicznym ojcem Włodzimierza Karpowa. Sprawa jest skomplikowana, w wielu punktach niemożliwa już dziś do udokumentowania, a jednocześnie dla próby rekonstrukcji losów Aleksandry (i chyba towarzyszącej tej próbie intencji ściągnięcia z rodziny Aleksandry, przynajmniej tam, gdzie to możliwe, niektórych warstw owej problematycznej „rosyjskości”) – niesłychanie istotna.

Wiadomo, że po śmierci matki w sierpniu 1879 roku Aleksandra mieszkała z ojcem w Ciekotach i pomagała mu w zarządzaniu dzierżawionym folwarkiem (Stefan uczył się wówczas w gimnazjum i mieszkał na stancjach w Kielcach; młodszą siostrę Bolesławę wzięli do siebie do Kurzelowa wujostwo: starsza siostra matki, Marianna z Katerłów Kozłowska, i jej mąż Józef Kalasanty). Niedługo po ponow-

14 Odpis aktu zgonu nr 200/1937 z moskiewskiego ZAGS-u dzięki uprzejmości pani Anny Smolińskiej.

nym ożenku ojca z Antoniną Zeithem w listopadzie 1880 roku Aleksandra – z nieznanymi nam przyczyn – opuściła rodzinny dom. Dzienniki Żeromskiego sugerują, że przez jakiś czas, przynajmniej do listopada 1883 roku, mieszkała w Chobrzeżanach u innej ciotki (starszej siostry matki), Tekli z Katerłów Trepkowej.

Ostatnia pewna informacja z dzienników Żeromskiego o Aleksandrze pochodzi z 25 września 1883 roku. Zapis ten Żeromski wykonał dzień po pogrzebie ojca. Odnótował, że „Olesia” nie była na pogrzebie (odbył się on w Leszczynach niedaleko Kielc), przyjechała natomiast nazajutrz do Kielc, zapewne po to, aby razem z macochą i bratem uczestniczyć w rozmowach z generałem Wojciechem Ostrowskim, plenipotentem właściciela Ciekot, o dalszych losach kontraktu na dzierżawę tamtejszego folwarku. Informację o przyjeździe Olesi Żeromski opatrzył cytatem z wiersza Jana Nepomucena Jaśkowskiego: „Biada jest każdemu / Człowieku samemu, / Lecz stokroć samotnej kobiecie”¹⁵.

Adamczyk zarówno w omawianym tu artykule, jak i w komentarzach do drugiego tomu *Dzienników Żeromskiego* (w przypisach i w dołączonym do tomu *Słowniku biograficznym*) formułuje domysł, że Aleksandra mogła być wówczas w panińskiej, zaawansowanej już ciąży i dlatego – ze wstydu czy obawy przed plotkami – wolała nie pokazywać się na cmentarzu w Leszczynach¹⁶. Wkrótce potem do Żeromskiego, co też odnotował w dziennikach, dotarły inne plotki – o romansie Olesi z najbliższym sąsiadem Ciekot (dzierżawcą odległego o dwa kilometry folwarku w Wilkowie), Ignacym Karpińskim, dużo od Aleksandry starszym, od dawna żonatym, a przy tym przyjacielem rodziny Żeromskich.

Te domysły i plotki łączą się w wywodach Profesora – najpierw ostrożnie, potem zdecydowanie – z zapisem, jakiego w akcie ślubu z 1904 roku dokonali Aleksandra i Michaił Karpow. Zadeklarowali oni mianowicie, że

» ich nieślubne dziecko, urodzone przed zawarciem małżeństwa, we współżyciu między nimi, syna Władimira, urodzonego szóstego maja tysiąc osiemset osiemdziesiątego piątego roku, niniejszym aktem małżeńskim uznają za swojego własnego i, na podstawie art. dwieście dziewięćdziesiątego pierwszego Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego, zapewniają mu utrzymanie i prawa zgodnego z prawem bytu¹⁷.

15 S. Żeromski, *Pisma zebrane*, t. 28, *Dzienniki*, t. 2, s. 21. Cała – wymowna w tym kontekście – strofa wiersza brzmi: „O! powieść niecała; / Wszak matka została, / A matka biedniejsza na świecie. / Biada jest każdemu / Człowiekowi samemu, / Lecz stokroć samotnej kobiecie”; cyt. za: ibidem, s. 22.

16 Ibidem, s. 21–22, 527–528.

17 Cyt. za: Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 191.

Adamczyk podważa wiarygodność oświadczenia: „Nie ma żadnej pewności, że podana przy okazji ślubu rodziców data narodzin Włodzimierza (6 V 1885) jest prawdziwa; równie dobrze mógł się urodzić kilka lub więcej niż kilka miesięcy wcześniej”¹⁸. I w kilku miejscach obu publikacji – artykułu oraz drugiego tomu *Dzienników* – sprawę pochodzenia Władimira/Włodzimierza przesądza. W artykule pisze: „Musiał wiedzieć [syn Aleksandry – B. U.], iż Michaił Karpow nie jest jego biologicznym ojcem”¹⁹; w biogramie Włodzimierza dołączonym do *Dzienników*: „w tej deklaracji [ślubnej – B. U.] Michaiła Karpowa z pewnością więcej było lojalności wobec Aleksandry niż prawdy. Włodzimierz niewątpliwie wiedział, iż Karpow nie jest jego ojcem”²⁰.

Cała dalsza rekonstrukcja losów Włodzimierza zasadza się na tej tezie wyjściowej: Aleksandra urodziła syna, zanim poznała Karpowa, a jego ojcem był Polak. Tym Profesor tłumaczy wszystkie późniejsze decyzje i wybory życiowe, tak rodziny Karpowów wobec Włodzimierza, jak i jego samego. Badacz domniemywa na przykład, że Włodzimierz mógł być inaczej traktowany przez Karpowa niż młodsza córka, Irina; że z tego powodu mieszkał on w szkole z internatem (a nie w rodzinnym domu); że wybór Technicznej Szkoły Kolejowej w Chełmie, dającej zatrudnienie na kolei, mógł być pomysłem Antoniny Żeromskiej i jej zięcia, Leona Radziszewskiego, od dawna pracującego na stanowisku naczelnika na Kolei Warszawsko-Terespolskiej; że wreszcie – i to chyba najmocniejszy argument – tylko polskim pochodzeniem Włodzimierza można uzasadnić jego decyzję jako dorosłego już człowieka: gdy w czasie pierwszej wojny światowej cała rodzina Karpowów, to znaczy Aleksandra, Michaił oraz ich córka Irina ze swoją rodziną (z mężem Rusinem, Teofilem Demczukiem, i ich dziećmi), wyjeżdża na stałe do Rosji – Włodzimierz ze swoją żoną, Polką, Zofią z Krzywickich, zostaje w Polsce. Mówiąc inaczej, wyrósł na Polaka – bo „z krwi” był Polakiem i żył niejako obok, niezależnie od swojego „przyszywanego”, „przybranego ojca”²¹ Rosjanina (w przeciwieństwie do wyrosłej na Rosjankę siostry, biologicznej córki Karpowa)²². Dlatego też w publikacjach Profesora przyjęty został polski wariant jego imienia: Włodzimierz.

Nowe dokumenty, do jakich udało się dotrzeć, może nie rozstrzygają tych kwestii definitywnie, ale pozwalają zaproponować inną, alternatywną opowieść o losach Aleksandry i jej syna.

18 Ibidem, s. 194.

19 Ibidem, s. 192.

20 S. Żeromski, *Pisma zebrane*, t. 28, *Dzienniki*, t. 2, s. 531.

21 Określenia Adamczyka; idem, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 194.

22 Zob. ibidem, s. 192.

ALTERNATYWNA REKONSTRUKCJA LOSÓW ALEKSANDRY

Nie wiemy – i już się pewnie nie dowiemy – co działo się z Aleksandrą między wrześniem 1883 a majem 1885 roku, gdy rodzi ona syna. Mogła oczywiście być w ciąży we wrześniu 1883 roku i z tego powodu nie przyjechać na pogrzeb ojca do Leszczyn. Jeśli tak było, jej dziecko musiałoby się urodzić pod koniec 1883, najdalej na początku 1884 roku. O jego losie nic nie wiemy, wydaje się jednak, że nie mógł to być Władimir (Włodzimierz).

Zgodnie z metryką urodzenia, którą udało się odnaleźć w cerkwi prawosławnej w Kielcach²³, Władimir istotnie urodził się bowiem 6 maja 1885 roku (st.st.), tj. 18 maja 1885 roku (metryka nie informuje, gdzie się urodził); został ochrzczony niespełna dwa miesiące później, 29 czerwca 1885 roku (st.st.), w cerkwi w Kielcach. Fałszowanie metryk nie było wówczas rzadkie, w życiu Aleksandry takie zmanipulowane metryki też się pojawiają, wydaje się mimo wszystko niemożliwe, aby dziecko to zapisano w dokumentach jako dwumiesięczne niemowlę, jeśli miało być owocem związku Aleksandry z Karpińskim lub jakimkolwiek innym Polakiem, czyli dzieckiem urodzonym pod koniec 1883 lub na początku 1884 roku, w dniu przyniesienia do cerkwi półtorarocznym. Wątpliwe też, aby manipulację tę poświadczyło dwoje świadków, a potwierdzili podpisami protojerej (Piotr Orłowski) oraz diaczek (Aleksandr Michajłow). Na chrzcie nadano chłopcu imię Władimir; w metryce urodzenia w rubryce „rodzice” została podana tylko informacja o matce: „Zamieszkała w osadzie Jędrzejów szlachcianka Aleksandra Żeromska, córka Wincentego, wyznania rzymskokatolickiego”. Rodzicami chrzestnymi dziecka byli starszy strażnik miasta Kielce Kosma Sarajew, syn Euzebiusza, oraz żona podoficera Eudokia Nikołajewna Telegina.

Zarówno miejsce chrztu, jak i chrzestni Władimira sugerują, że jego ojciec był Rosjaninem – trudno wskazać inny powód, dla którego Aleksandra chrzcilaaby dziecko w cerkwi prawosławnej. Wiele okoliczności przemawia za tym, iż był nim jednak Michaił Pawłowicz Karpow.

Zgodnie z obowiązującym wówczas kodeksem rodzinnym w przypadku nieślubnych dzieci w ich metryce nie wpisywano danych ojca. W 1885 roku, gdy rodził się Władimir, Michaił Karpow pozostawał – o czym była mowa – w czynnej służbie wojskowej i prawdopodobnie już wtedy planował, że po przejściu do rezerwy nie wróci do Rosji, tylko zostanie na terenie Królestwa Polskiego. Związek z Polką mógł mu przeszkodzić w karierze wojskowej, a potem utrudnić otrzymanie posady państwowej; może dlatego wolał nie składać fałszywego oświadczenia, iż jest

23 Archiwum Państwowe w Kielcach, Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej w Kielcach, akt urodzenia nr 15/1885.

mężem Aleksandry. Trzy lata później, gdy rodziła się córka Aleksandry i Michaiła (6 maja 1888 st.st., tj. 18 maja 1888), Karpow był już w innej sytuacji: zatrudniony w administracji cywilnej na mało eksponowanym stanowisku (młodszy kontroler konny) nie musiał się obawiać zwolnienia; podał w metryce swoje nazwisko jako ojca Iriny razem z nieprawdziwą informacją, że Aleksandra jest jego żoną. W metryce, również sporządzonej w parafii prawosławnej w Kielcach²⁴, w rubryce „rodzice” czytamy: „Michaił Pawłowicz Karpow, wyznania prawosławnego, i jego prawowita małżonka Aleksandra, córka Wincentego, wyznania rzymskokatolickiego”. Chrzestnymi Iriny zostali młodszy strażnik miasta Pińczowa Teodor Michajłow Lach (?) oraz żona młodszego strażnika miasta Pińczowa Nadieżda Iwanowa Oninko.

W przedstawianej tu, alternatywnej opowieści o losach Aleksandry i jej rodziny należałoby przyjąć, że Aleksandra poznała Karpowa w Jędrzejowie. Mieszkała tu – jak wynika z metryki urodzenia Władimira – co najmniej od wiosny 1885 roku (w listopadzie 1887 roku została zapisana w tutejszej *Księżce ludności stałej*²⁵), ale wydaje się, że jej przyjazd do Jędrzejowa trzeba przesunąć przynajmniej o rok wcześniej (być może przyjechała tu z Chobrzan pod koniec 1883 roku). Karpow przebywał w Jędrzejowie od marca 1882 roku, skierowany tu przez rosyjskie władze wojskowe. Najbardziej prawdopodobny scenariusz jest chyba taki, że od około 1884 roku Aleksandra oraz Michaił byli w nieformalnym związku i z pewnością do grudnia 1887 roku, gdy Karpow został przeniesiony do rezerwy, mieszkali w Jędrzejowie. Nie wiadomo, gdzie przebywali później (metryka nie informuje, gdzie urodziła się ich córka Irina).

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych mieszkali całą rodziną (Aleksandra, Michaił, Władimir i Irina) zapewne w Tyszowcach, gdzie znajdował się posterunek służby Lubelskiego Zarządu Akcyzowego, w którym pracował Karpow. Przypuszczalnie tam, w Tyszowcach, Władimir poszedł do szkoły. Do wstąpienia do Technicznej Szkoły Kolejowej w Chełmie uprawniało bowiem ukończenie dwuklasowej szkoły miejskiej lub wiejskiej²⁶ – i być może tylko taką edukację w Tyszowcach, w których mieściła się dwuklasowa szkoła elementarna, Władimir otrzymał. Być może to przesądziło o przebiegu jego dalszej edukacji.

Z kart pocztowych wysyłanych przez Władimira do rodziców (najwcześniejsza, jaka jest nam znana, pochodzi z 1905 roku) wynika, że do szkoły w Chełmie zaczął uczęszczać około 1900 roku. Nauka trwała cztery lata, obejmowała klasę przygotowawczą i trzy klasy specjalistyczne. Zarówno do szkoły w Tyszowcach, jak

24 Ibidem, akt urodzenia nr 22/1888.

25 Zob. Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 190.

26 Zob. F. Świstowski, *Dzieje Chełmskiej Szkoły Technicznej*, Chełm 1991–1993, s. 15.

i w Chełmie musiał zostać zapisany na podstawie jakichś dokumentów – jeśli była to metryka urodzenia, jako uczeń nosiłby nazwisko Żeromski. Może zanotowana po latach przez księdza Mariana Czapłę w księdze parafii w Wólce Mławskiej pogłoska, iż Włodzimierz Karpow był synem Antoniny Żeromskiej²⁷, wzięła się stąd, może dawni jego szkolni koledzy (niektórzy z nich zostali później kolejarzami) znali go pod takim nazwiskiem?²⁸

Usynowienie Władimira przez Michaiła w akcie ślubu z Aleksandrą z 24 października 1904 roku (st.st.) skutkowało odpowiednią adnotacją prawną w metryce urodzenia Władimira. Zanotowano w niej: „Władimir, o którym mowa, z mocy art. 291 Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego, został uznany prawowitym synem na podstawie oświadczenia młodszego nadzorcy 4 okręgu 2 rejonu Lubelskiego Zarządu Akcyzowego Michaiła Karpowa i jego żony Aleksandry, córki Wincentego, Żeromskiej, złożonego przy sporządzaniu aktu ślubu zawartego przez nich 24 października 1904 roku”. Wzdłuż marginesu księgi metrykalnej znajduje się jeszcze jeden ważny dopisek: „Wypis sporządzono: 11 grudnia 1904 r. [st.st. – B. U.]; 07 stycznia 1905 r. [st.st. – B. U.]”. Co oznacza, że dopiero 11 grudnia 1904 roku (st.st.) Władimir otrzymał dokument potwierdzający jego nazwisko Karpow; do tego czasu – przynajmniej oficjalnie – musiał chyba jednak legitymować się nazwiskiem matki: Władimir Żeromski, bo tylko taką metrykę posiadał.

Dokumenty urzędowe, karty pocztowe, jakie Władimir wysyłał do rodziców w latach 1905–1917 (zawsze pisane po rosyjsku), oraz dalsze losy rodziny sugerują, że dom Karpowów był domem rosyjskim. Późniejsze „polskie” wybory Władimira (Włodzimierza) to – wydaje się – nie jest kwestia krwi ani wychowania, ale prawdopodobnie splotu wielu okoliczności: może wpływu środowiska szkolno-zawodowego, może Antoniny Żeromskiej, może żony i jej rodziny, może (jeśli przyjąć taką wersję) noszonego oficjalnie przez dziewiętnaście lat nazwiska, może wreszcie i przypadku, który pozwolił mu – urzędnikowi kolejowemu – uniknąć przymusowej ewakuacji do Rosji latem 1915 roku. A może miłości do żony, Polki – w czym należałoby widzieć rewers życiowych wyborów matki: Aleksandra, za-

27 Zob. Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 193.

28 W Archiwum Państwowym w Lubinie zachowały się tylko szczątkowe dokumenty Chełmskiej Szkoły Technicznej (*Po Chołmskomu 2-klasnomu żeleznodorożnomu ucziliszczu*, sygn. 35/525/0/4/479; *Chołmskoje Tiechniczskoje żeleznodorożnoje ucziliszczce im. inżeniera D.M. Iwanowa*, sygn. 35/525/0/4/480), wśród nich – raporty z działalności placówki, w których drukowane były pełne listy uczniów. Jest raport obejmujący rok szkolny 1889/1899, a potem 1906/1907 (*Chołmskoje tiechniczskoje żeleznodorożnoje ucziliszczce. Kratkij otczet o cocstojanii i diejatelnosti ucziliszczca za 1898/99 ucz. god*, Chełm 1899; *Kratkij otczet o diejatelnosti Chołmskago tiechniczeskago żeleznodorożnago ucziliszczca umieni inżeniera D.M. Iwanowa za 1906–1907 uczebnij god*, Chełm 1907). W żadnym z nich nie figuruje ani Władimir Żeromski, ani Władimir Karpow. Być może raporty z interesującego nas okresu przetrwały gdzieś w zbiorach rosyjskich i w innych okolicznościach politycznych będzie można do nich dotrzeć i odnaleźć w spisach uczniów Władimira – Żeromskiego lub Karpowa.

kładając rodzinę z Rosjaninem, wybrała ostatecznie Rosję; on zaś, wiążąc się z Polką, uznał Polskę za swoją ojczyznę.

Po ukończeniu szkoły około 1904 roku i odbyciu dwuletnich obowiązkowych praktyk (między innymi w miejscowości Krzywda na linii kolejowej Łuków–Dęblin), Władimir podjął pracę (przed 1908 rokiem) na stacji kolejowej w Wólce Mławskiej. Mieszkała tam już wtedy albo niebawem zamieszkała macocha jego matki, Antonina z Zeitheimów Żeromska, oraz jej młodsza siostra, Helena z Zeitheimów Radziszewska, wówczas już wdowa. Wkrótce potem (przed 1911 rokiem) Władimir poślubił Polkę, Zofię Krzywicką, urodzoną 25 listopada 1889 roku (st.st.) w zaścianku Podników, w parafii Janiszki na Litwie (nieślubną córkę Anieli z Jankowskich, wdowy po Aleksandrze Krzywickim²⁹). Zapewne poznał ją w Mławie – prawdopodobnie Zofia mieszkała przy rodzinie Kazimierza Krzywickiego, który prowadził tam dobrze prosperującą restaurację dworcową (niewykluczone, że ów Kazimierz był jej starszym przyrodnim bratem³⁰). Historię bliskich relacji łączących Antoninę Żeromską z rodziną zarówno Krzywickich z Mławy, jak i Władimira oraz Zofii Karpowów – między innymi na podstawie odpisu księgi parafii z Wólki Mławskiej – odtworzył Adamczyk w swoim artykule.

Kiedy wybuchła wojna, Michaił Karpow, wraz z całym Chełmskim Zarządem Akcyzowym, gdzie był zatrudniony, został ewakuowany w głąb Rosji – do Kostromy; Aleksandra też wyjechała, wraz z córką Irińą Demczuk, jej mężem i trójką ich dzieci, do Rosji – i zamieszkała w Moskwie. Władimir pozostał w Polsce i chyba dopiero teraz lub niedługo potem przeobraził się we Włodzimierza i przeszedł na katolicyzm. Wiadomo, że w 1916 roku służbowo przebywał w Brześciu, a następnie pracował na stacji kolejowej w Czerniowcach, skąd został ewakuowany przez Rumunię do Rosji, ale bodaj jeszcze w 1917 roku zdołał wrócić do Mławy. Nie zastał tutaj Antoniny Żeromskiej i jej siostry; wcześniej i one – zapewne w ramach ewakuacji pracowników kolei i ich rodzin – wyjechały do Rosji i zamieszkały w Moskwie.

W Mławie (Wólce Mławskiej) Włodzimierz Karpow mieszkał z żoną i synem Wiktoorem, urodzonym ok. 1913 roku w Warszawie; tutaj mieszkali też krewni Zofii – to oni tworzyli teraz jego rodzinę. Przypuszczalnie spotkał się tu jeszcze z Antoniną Żeromską, która powróciła do Mławy około 1919 roku, gdzie zmarła 14 października 1920 roku³¹. Chyba angażował się wówczas w sprawy publiczne:

29 Archiwum Państwowe w Wilnie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Janiszkach, akt urodzenia nr 165/1889.

30 W akcie zgonu Aleksandra Krzywickiego, sporządzonym w parafii w Janiszkach 2.10.1883, zapisano, że pozostawił on po sobie żonę Anielę oraz sześciu synów, w tym Kazimierza (ibidem, akt zgonu nr 72/1883); Kazimierz urodził się ok. 1872 r., był dużo starszy od Zofii.

31 Korekty wymaga data śmierci Antoniny podana w artykule (błędnie: 20.10.1920). Helena Radziszewska, jeśli również powróciła z siostrą do Mławy, to po jej śmierci stąd wyjechała – zamieszkała z rodziną najmłodszej swojej córki, Zofii Cholewińskiej, najpierw w Skarżysku-Kamiennej, a na-

„Kurier Warszawski” w numerze 41 z 10 lutego 1921 roku opublikował informację o ofiarach na komitet plebiscytowy Górnego Śląska, zebranych przez Włodzimierza Karpowa „od pracowników odcinka II wydziału drogowego warszawskiej dyrekcji kolejowej” – wydaje się, że o nim jest tutaj mowa. Karpow zmarł 26 października 1922 roku w Wólce Mławskiej, podobno zaraziwszy się tyfusem od jakiegoś repatrianta; pochowany został na miejscowym cmentarzu katolickim. W metryce jego zgonu, cytowanej przez Adamczyka, znalazł się następujący zapis: „miejsce jego urodzenia niewiadome, syn Michała Karpowa, imię matki niewiadome”³².

Jest swoistym paradoksem historii Władimira/Włodzimierza – mającego rosyjską i polską tożsamość, dwujęzyczny wariant imienia, a może i dwa nazwiska – że dopiero obie metryki, urodzenia i zgonu, złożone razem informują (choć błędnie w zapisie imienia ojca) o obojgu rodzicach. Może nie należy na siłę zdzierać rosyjskości z Aleksandry, która – sądząc z późnych jej fotografii z mężem oraz wnuczką³³ – była chyba w Moskwie zwyczajnie szczęśliwa. Ani na siłę przydawać polskości jej synowi, którego ojciec Rosjanin wcale nie czyni „gorszym” Polakiem. W trudnych, zagmatwanych losach Aleksandry z Żeromskich Karpow i jej rodziny warto zobaczyć historie ludzi, nie projekty ideowe rozpatrywane z perspektywy wielkiego pisarza oraz zbyt pryncypialnie pojmowanego polskiego patriotyzmu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Kielcach, Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej w Kielcach, sygn. 21/88/0/-/38 oraz 21/88/0/-/44.

Archiwum Państwowe w Lubinie, *Chołmskoje Tiejchniczskoje żeleznodorożnoje ucziliszcze im. inżyniera D.M. Iwanowa*, sygn. 35/525/0/4/480.

Archiwum Państwowe w Lublinie, *Dielo o służbie Michajła Karpowa*, sygn. 35/214/0/1/141.

stępnie w Poznaniu, gdzie zmarła 20.11.1934 (Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi adresowe Poznania oraz Akta stanu cywilnego parafii św. Marcina w Poznaniu, akt zgonu nr 1629/34). To odpowiedź na pytania stawiane przez Profesora w artykule: „Obie [Antonina i Helena] wróciły do kraju zapewne w 1919 roku. Antonina zamieszkała na nowo w Mławie; nie udało się ustalić, jakie były losy Heleny. Miała przecież trzy zamężne córki; nie wiemy, gdzie one wówczas mieszkały. Może zatrzymała się u którejś z nich? Może mieszkała i pracowała nadal w Wólce Mławskiej...” (Z.J. Adamczyk, *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego...*, s. 195).

- 32 Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Mławie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Mławie-Wólce, akt zgonu nr 101/1922. Udało się ustalić dalsze losy rodziny Włodzimierza Karpowa. Wdowa po nim, Zofia z Krzywickich, dzierżawiła bufet kolejowy najpierw w Mławie, potem w Wyszkuwie, dokąd przeprowadziła się z synem najdalej w 1929 roku. Zmarła 22 marca 1932 roku w Warszawie (w szpitalu Dzieciątka Jezus), została pochowana trzy dni później w Mławie. Jej syn pozostał w Wyszkuwie; tu 6 lutego 1937 roku poślubił dwudziestodwuletnią Stanisławę Chmielewską, z którą miał syna Tadeusza. Wiktor zmarł w Warszawie w 1938 roku; Stanisława Karpow nie wyszła powtórnie za mąż, życie spędziła w Wyszkuwie, zmarła w 1994 roku. Tadeusz miał dwoje dzieci, Joannę i Jarosława, ich rodziny do dzisiaj mieszkają w Wyszkuwie.

- 33 Za ich udostępnienie również składam podziękowanie pani Annie Smolińskiej.

Archiwum Państwowe w Lubinie, *Po Chołmskomu 2-klasnomu żeleznodrożnomu ucziliszczu*, sygn. 35/525/0/4/479.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Mławie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Wólce Mławskiej, sygn. 76/912/0.

Archiwum Państwowe w Wilnie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Janiszkach, sygn. 604-22/56 oraz 604-22/63.

Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta stanu cywilnego parafii prawosławnej św. Mikołaja w Zamościu, sygn. 88/751/0/-/29.

Opracowania

Adamczyk Z.J., *Manipulacje i tajemnice. Zagadki późnej biografii Stefana Żeromskiego*, Warszawa 2017.

Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego. Rewelacje z Moskwy, „Pamiętnik Literacki” 2022, z. 4.

Borowy W., *O Żeromskim. Rozprawy i szkice*, Warszawa 1960.

Kądziela J., *Młodość Stefana Żeromskiego*, Warszawa 1976.

Mortkowicz-Olczakowa H., *O Stefanie Żeromskim. Ze wspomnień i dokumentów*, Warszawa 1964.

Piołun-Noyszewski S., *Stefan Żeromski. Dom, dzieciństwo i młodość*, Warszawa–Kraków 1928.

Prus-Płonka J., *Tragedia w rodzinie Żeromskiego*, „Wiadomości Literackie” 1938, nr 6.

Prus-Płonka J., *Z dzieciństwa Żeromskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 9.

Spyra S., *U źródeł „Dziejów grzechu”*, „Wiadomości Literackie” 1936, nr 50.

Świstowski F., *Dzieje Chełmskiej Szkoły Technicznej*, Chełm 1991–1993.

Wachowicz B., *Ciebie jedną kocham*, wyd. 2, Warszawa 1987.

Żeromski S., *Pisma zebrane*, t. 28, red. Z. Goliński, kontynuacja red. Z.J. Adamczyk, *Dzienniki*, t. 2: 1883–1885, oprac. Z.J. Adamczyk, B. Utkowska, Warszawa–Kielce 2023.

SŁOWA KLUCZE: Stefan Żeromski (1864–1925), Aleksandra Karpow z Żeromskich (1861–1940), rodzina Żeromskiego

ALEKSANDRA ŻEROMSKA, STEFAN'S SISTER. BLACK LEGEND, REHABILITATION AND NEW LEADS

The article is a polemic with the thesis presented by Zdzisław Jerzy Adamczyk in the draft titled *Tajemnice rodzinne Stefana Żeromskiego. Rewelacje z Moskwy* [*Family secrets of Stefan Żeromski. Revelations from Moscow*] („Literary Memoir” 2022, v. 4) and in the second volume of *Dzienniki* [*Journals*] of Żeromski published in 2023 as part of a critical edition of the *Pisma zebrane* [*Collected works*] by the writer. According to Adamczyk, the husband of Aleksandra Karpow née Żeromski, the sister of the writer, was an employee of the Russian public administration, and her son, Włodzimierz (Vladimir) Karpow, was of Polish descent. In light of new documents which the author of the article managed to locate, Michaił Karpow served in the Tsar's army as petty officer before assuming public office; the article also

presents arguments in support of a theory that the father of Żeromski's nephew, Vladimir/Włodzimierz Karpow, was actually a Russian – Michaił Karpow.

KEYWORDS: Stefan Żeromski (1864–1925), Aleksandra Karpow née Żeromski (1861–1940), Żeromski family